

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Тоқаев Қ-Ж. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. (Қазақ, ағылшын, араб, испан, қытай, орыс, француз тілдерінде). – Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 20207 – 114 бет.
- 2 Шәкәрім. Энциклопедия. – Семей: 2008. – 864 бет.
- 3 Сыдықов Е. Шәкәрім және Алашорда.-Алматы:Раритет,2008. – 184 бет.
- 4 Сыдықов Е. Шакарим. ЖЗЛ. -Москва:Молодая гвардия, 2012. -352 с.7
- 5 Жұртбай Т. Құнанбай Т(Тарихи және әдеби тұлға).-Алматы:Алаш,2004. – 400 бет.
- 6 Сыдықов Е. Құнанбай. ЖЗЛ. –Москва: Молодая гвардия, 2020. – 351 с.

References:

- 1 Toqayev Q-J. Abai jane HHI gasyrdagy Qazaqstan.(Qazaq, agylshyn, arab, ispan, qytai, orys, frantsyz tilderinde). – Nur-Cultan: L.N.Gymilev atyndagy EUY, 20207 – 114 bet.
- 2 Shakarim. Entsiklopedua. – Semel: 2008. – 864 bet.
- 3 Sydyqov E. Shakarim jane Alashorda.-Almaty:Raritet,2008. – 184 bet.
- 4 Sydykov E. Shakarim. JZL. -Moskva:Molodaia gvardia, 2012. -352 s.7
- 5 Jurtbai T. Qunanbai T(Tarixi jane adebi tulga).-Almaty:Alash,2004. – 400 bet.
- 6 Sydykov E. Qunanbai. JZL. –Moskva: Molodaia gvardia, 2020. – 351 s.

МРНТИ 17.82.30

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-7804.03>

**Найманбаев А.А.¹*

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
¹гуманитарлық ғылымдар магистрі, PhD докторант*

**Ә. КЕКІЛБАЕВ ПОВЕСТЕРІНІҢ СЮЖЕТТІК ЖЕЛІСІН ОҚИТУДЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада әдебиетті оқытудың маңыздылығы мен тиімділігі туралы баяндалады. Оқыту әдістемесінің қалыптасу кезеңі жайлы сөз қозғайды. Ә.Кекілбаев повестеріндегі көркемдік ізденіс, суреткерлік, баяндау, ұлттық таным мәселелері зерттеледі. Повестерінің тақырыптық жүйесіне тоқталып, мәтін талдау арқылы көркемдік идеясы сипатталады. Автор жазушы шығармашылығындағы жаңа ізденіс бағыттарын жинақтап, тарихи және заманауи тақырыптардағы туындыларының құрылымын, көркемдік-эстетикалық табиғатын танытады. Авторлық ұстаным ұлттық тұрғыдан сипатталады. Бүгінгі таңда білім алушыларға Ә.Кекілбаев повестерін оқыту аясында ұлттық құндылықтар қалыптастыру барысы сөз болады.

Түйін сөздер: Әдеби шығарма, әдебиетті оқыту, Ә.Кекілбаев, автор, қаламгер, повест, баяндау, этнография

**Naimanbayev A.A.¹*

¹*Abai Kazakh National pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan*

¹*Master of Humanities, PhD doctoral student*

FEATURES OF TEACHING THE STORYLINE OF A. KEKILBAYEV'S NOVELS

Abstract

The article describes the importance and effectiveness of teaching literature. We are talking about the period of formation of the teaching methodology. The main thing in the stories of A. Kekilbayev explores the issues of artistic search, picturesqueness, narration, National cognition. Focusing on the thematic system of the stories, the artistic representation is described through the analysis of the text. The author summarizes the new directions of search in the writer's work, reflects the structure, artistic and aesthetic nature of his works on historical and modern themes. The author's position is described from a national point of view. Today we are talking about the formation of national values in the framework of teaching students the stories of A. Kekilbayev.

Key words: Literary work, teaching literature, A. Kekilbayev, author, writer, novel, narrative, ethnography

**Найманбаев А.А.¹*

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

¹*магистр гуманитарных наук, PhD докторант*

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ СЮЖЕТНОЙ ЛИНИИ ПОВЕСТЕЙ А. КЕКИЛЬБАЕВА

Аннотация

В статье рассказывается о важности и эффективности преподавания литературы. Речь идет о периоде становления методики обучения. Главное в повестях А. Кекильбаева исследуются вопросы художественного поиска, живописности, повествования, Национального познания. Остановившись на тематической системе повестей, описывается художественное представление через анализ текста. Автор обобщает новые направления поиска в творчестве писателя, отражает структуру, художественно-эстетическую природу его произведений на исторические и современные темы. Авторская позиция описывается с национальной точки зрения. Сегодня речь идет о ходе формирования национальных ценностей в рамках обучения обучающимся повестям А. Кекильбаева.

Ключевые слова: Литературное произведение, преподавание литературы, А. Кекильбаев, автор, писатель, повесть, повествование, этнография

Кіріспе. Теориялық еңбектерде әдеби шығарма көп қабатты және көп деңгейлі жүйе ретінде қарастырылады. Бұл жөнінде неміс философы Н.Гартман әдеби шығарманың табиғатын зерттей отырып, онда тілдік құрылым қабатын, кейіпкерлердің істері мен әрекеттері қабатын, мінездер қабаты мен идеялық мазмұн қабатын ажыратып көрсетеді. Ал Поляк ғалымы Р.Ингарден болса поэтикалық шығарма жүйесінде сөздік, дыбыстық қабаттарды, сөз мағынасындағы мәндік қабатты, заттық дүниеден тұратын заттық қабатты, сипат қабатын, яғни көрнекі және әсерлі бейнелердің қабатын, ойлар қабатын бөліп қарастырады. Дегенмен, осы екі ойдан көркем шығарманы оқытуда оның элементтерін байланыссыз жеке алып қарастыруға болмайтынын аңғаруға болады.

Әдебиетті оқытудың басты мақсаты – оқушыларды көркем сөздің түрлерімен таныстыру, халықтың рухани қазынасынан нәр алдыру, сол арқылы тарихы мен әр кезеңдегі арман-тілегі, қиялы, наным-сенімі туралы түсінік беру, адамгершілік пен ізгілікке, сұлулыққа тәрбиелеу. Сол себепті де мектепте оқытылатын пәндердің ішінде әдебиеттің алатын орны ерекше.

Мәселен әдіскер ғалым Қанипа Бітібаева «Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі, технологиясы» атты еңбегінде: «Әдебиеттану ғылымынсыз, яғни әдебиет туралы ғылымсыз әдебиетші мұғалімдер әдебиетті ғылымның әрі өнердің бір саласы ретінде оқытуы мүмкін емес. Әдебиеттен білім беру әрі әдебиет ғылымынан, әрі сөз өнерінен білім беру дегенге саяды. Бұл пәнді оқытудың күрделілігі де, қызықтығы да осыдан келіп туындайды. Әдебиетші мұғалім ең алдымен көркем сөз табиғатын ашатын заңдылықтарды білуі керек, сондай-ақ көркем туындыны талдаудың ғылыми әдістемелері мен технологиясын жетік меңгеруі міндет. Әдеби шығармаларды талдау кезінде мұғалім мен оқушы арасында бірлескен еңбек, оқушыны субъект тұрғысында қарым-қатынас жасау қазіргі оқытудың басты талаптарының бірі»[1,3],- деген пікірді келтірген. Расында, шығарманы оқып түсінуде оқушы ең алдымен шығарманың жазылған табиғи тіліне кез болады, соны тиісті дәрежеде түсіну арқылы ғана басқа қабаттарына көтеріле алатыны анық.

Әдістеме. Өткен ғасырдың қыркыншы жалдарына дейін қазақ әдебиетінің әдістемесінің қалыптасу кезеңі болды десек қателеспейміз. Бұл қалыптасу бірнеше бағыттағы үдерістен көрінеді. Осы кезеңде мектептің сабақ жүйесі қалыптасты, яғни жалпыға бірдей орталау және орта білім беру жүйесі құрылды; әдебиет оқулықтарының ғылыми-әдістемелік, материалдық базасы қалыптасу үстінде болды; оқу бағдарламалары мен оқулықтарының әдістемелік құрал ретіндегі рөлі күшейе түсті. Әдебиет оқулықтарының оқушы мен мұғалімнің сүйенетін негізгі құрал ретіндегі рөлінің күшейуі ендігі жерде әдістемелік жүйесін де нығайту талабын туғызды. Ендігі жерде мектеп оқулықтарына әдістемелік нұсқаулардың жазылу қажеттігін туындатты. Сол себепті де ХХ ғасырдың бас кезінде жаңа мектептер үшін қазақ әдебиетін оқытудың алғаш бағдарламалары мен оқулықтарын құрыстырып ұсынған А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М.Әуезов өз еңбектерінде теориялық ғылыми зерттеулері бойынша жасаған тұжырымдары мен терминдерін халық педагогикасымен байланыстырып беруді жөн санаған. Өйткені олардың жазған еңбектері мен оқу құралдарында айтылған ойлар, ұсынған тұжырымдарын саралап қарағанда оқу-тәрбие ісін баланың білім мен тәрбиені қабылдау ерекшеліктерімен ұштастырса ғана нәтижелі болатындығына назар аударғандарын байқаймыз.

Нәтижелер. Өткен дәуірде өзінің дамуының жанрлық бастапқы басқышынан өткен қазақ прозасы әдебиеттің гүлденген шағында өзіне тән нақыш-өрнектерін, көркемдік бояуларын танытып, ортақ тақырыптың өзегін ұлттық таным-сезіммен бейнеледі, халық психологиясының, мінез-құлқының, әдет-ғұрпының үлгісі мен өнегесін суреттеп, өмірді әр қырынан көрсете алды. Осы кезде үлкен көркемдік түйіндеулерге барлау жасайтын повестер көптеп туды. Қазақ повестері өзінің алуан сыр-сипатымен көрініп, ел өмірінің сала-сала суретін, дәуір рухын танытатын жағдайға жетті. Сондай суреткердің бірі де бірегейі – Әбіш Кекілбаев.

Ә.Кекілбаев - қазіргі қазақ жазушыларының ішіндегі өзінше көркемдік көкжиегі, өзінше ізденісі, пәлсапалық ой-тұжырымы бар ерекше дарын иесі. Оның прозасында ешкімге «ұқсамайтын кең тыныс, ойлы астар» бар екендігі жайлы ғылыми зерттеулерде көп айтылады. Қазіргі қазақ әдебиетінде автор шығармаларын оқыту барысы көкейтесті мәселелерге айналып отыр. Ә.Кекілбаев әңгімелерін қалай оқытамыз? Қандай әдістемемен оқыту керек? Жоғарғы оқу орны мен орта мектеп деңгейлеріне автор шығармаларының қайсысын ұсыну қажет? деген сынды сауалдар бар. Осыған сәйкес Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында үлкен мәселе етіп көтерді. «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек», – деген ұғымға терең түсінік беріп, тамыры тереңге жайылған рухани кодтың, ұлттық жаңғыру ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейтіп, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, жаңашылдыққа қадам басудың маңыздылығына айрықша тоқталған ойлары шын мәнісінде өз жолын тапты.

Яғни, «ұлттық таным, ұлттық болмыс» жағына ойысу қажет. Қазақ әдебиетін оқытуда басты назарға алып, оқытуда жаңа инновациялық әдістер мен дәстүрлі оқыту жүйесін бірлікте қарай отыра жұмыс жасаған абзал [2, 98].

Кекілбаевтың творчестволық жолы қазақ әдебиетшілері өз халқының өткені мен тарихтың көмескі беттерін жапа-тармағай жаза бастаған тұсқа сәйкес келді. Романтикалық ерлік, өнегелерге толы сол бір құпия заманаларға үңіле отырып, өздеріне қажетті материалдар мен шабыт көзін тапқан баз бір авторлар қаламынан туған ондаған романдар мен повестерді қазір сыншыларымыз жанрлық жағынан іріктегенде бірде тарихи, бірде тарихи-этнографиялық, бірде хроникалық деп атап жүр. Прозашы Әбіш Кекілбаев тарихқа басқадай жолмен барды. «Күй», «Ханшадария хикаясы», «Шыңырау» атты повестерінде автор ежелгі аңыз-әңгімелерді шебер пайдалана отырып, өткен күннің жарқын да қаһарлы бейнесін, моральдық бейнесін жасайды, бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерін қозғайды [3].

Талқылау. Кекілбаев повестерінің басты ерекшеліктері – философиялық толғамдар, психологизм, төгілмелі көркем тілі, оның әңгіме, хикаят, эсселерінің арқауы – Адам, оның жан-дүниесіндегі тартыстар, әр түрлі өмір жолдары, тағдырларының суреттелінуі. Ең бастысы туған халқының салт-сана, ежелгі аңыз-әңгімелерін молынан пайдалануы. Байсалды баяндау, жан дүниені ашып тастайтын монолог, терең психологизм қаламгер шеберлігінің бір саласы болса керек. Ал характер сомдау шеберлігі, характер психологиясы арқылы туындыларындағы негізгі проблематиканы шешуі, әр шығармаларында жатқан философиялық тұжырымдар жазушыға тән ерекше стиль. Яғни оның шығармаларын оқыту барысында біз осы басымдықтарды негізге алуымыз керек.

Әбіш повестері - бүгінгі күйіп тұрған моральдық рухани мәселені көтерген шығарма ретінде оқылады. Адамгершілік ар, күйеу-сүйеу, жақсы көру, жек көру секілді мәңгілік мораль оның шығармаларында шытырман шындығымен көрініс береді.

Мысалға «Ханша дария» хикаясындағы Шыңғысханның дүниеге, ұрғашыға деген тойымсыз, қанағатсыз мінезін суреттей отырып, оның атышулы ұзақ ғұмырына саяхат жасамай-ақ, тек қана таңғұт сұлуы Гүрбелжінмен түнгі төбеде кездесуі мезетін былай суреттейді:

«...Қара өзеннің қағанағы қарқ, сағанағы сарқ. Аңғар бойы сылдыр-сылдыр, сыңғыр-сыңғыр.

...Мынандай жарқыраған күнде Гүрбелжіннің қардай аппақ тәніне қапысыз қанығып алмақ. Су бойына жасыл шалғын үстіне ықшам жол шатыр тігілді. Күтушілер Гүрбелжін аруды шатырдың тасасына шешіндіре бастады. Шыңғыс ханның манағы өсиетін орындап, сұлудың тұла бойын түгел тінтіп шықпақшы. Асыл қамқа сыпырылып түскенде, ар жағынан айдай нұрлы аппақ мүсін жарқ етті. Жеті еркек ауыздарын ашып аңырды да қалды. Тіпті сұлудың сусып түскен көйлегінің астынан пыр етіп көгершін ұшқанын да көрмеді. Жалма-жан Гүрбелжін арудың қолына жармасып, шатырдың ішіне жетелей жөнелді.

Өне бойында лыта жоқ, қақпанға түскен еліктей, өз-өзінен үркіп тұрған аруға қарай төне түсті. Сұлудың тұла бойында қару жасырардай қалтарыс атымен жоқ. Шыңғыс хан алма мойын аруды сұғанақ көздерімен тағыз бір тінтіп өтті. Күтушілер қолдағы білезік, жүзік, құлақтағы сырға, шаштағы шолпы - бәрін сыпырып алыпты. Тамағынан күн жұтып қойғандай, ерекше бір нұр шашырап тұратын, әлсіз аппақ мойын құс-мамық төсекке шалқалап құлай берді. Ұлы әміршінің көзі қарауытып, үлбіреген еріндер мен жаутаң-жаутаң қарағанда жалынша шарпыған екі нәркес көзден басқа ештеңені көрген жоқ. Салден кейін екі тізесін шоқ қарып алғандай болды; ол ұяттан, ызадан, намыстан от болып, өртеніп жатқан Гүрбелжін ханымның ұлпа тақымы еді. Құмарлықтың дүлей желігіне біржолата беріліп, құдды бір жағаға шығып қалған балықтай тынысы тарылып, танауын жас тәннің, асау қанның, елден ерек сұлулықтың хош иістері қосыла аңқыған қос анардың ортасына енді апара бергенде, ұлы әмірші оқыс ышқынып, сылқ етіп, сұлу үстінен ауып түсті.

Гүрбелжін ханым төсектің аяқ жағына түсіп қалған желең көйлегін қолына іле-міле сыртқа сып берді.

Ұлы әмірші екі санын жуып бара жатқан қызыл-жоса қанға шошына қарап отырып қалды. Күтушілерін дауыстап шақыруға мынау қалпынан ұялды. Азу тісін сындырып жіберетіндей, шақыр-шұқыр тістеніп, етпетінен гүрс құлады» [4, 214].

Бұл жерден нәпсіқұмар, жеңсікқұмар, қызылқұмар хан бейкүнә қыздың көз жасын, былайғы тағдырын көз жіберіп қарамай, есіл дерті өзінің ашқарақ нәпсісін тойғызу екенін көреміз. Осындай көрсе қызар, қорқау мінезбен таңғұт сұлуын бас салған кезде арын қорғауға жанын салған Гүрбелжін жасырын ұстаған суық қаруы арқылы ханды жанды жерінен жаралайды. Хан саулап аққан қанын тоқтата алмай масқара болғанын соңынан біліп, тән жарасынан ертеңгі ел сөзі - жанға тиер намыс отына өртеніп, ақыры «өз жарасын өзі жалап» көп ұзамай у ішіп өледі. Намыс пен нәпсіқұмарлықтың ара-жігі осылай төгіледі.

Осыған байланысты әдебиеттанушы ғалым Сәуле Мағазбекқызы «Ә.Кекілбаев шығармасындағы фабула және көркемдік шешім» атты мақаласында: «Маңғұлдың әйгілі ханын Шыңғысхан дейтін болсақ, тарихи шындық тәркініне көз жіберсек, Шыңғысхан таңғұт елін жаулап алғанымен, ажалы әйелден болмаған. Үнді елінен жорықтан қайтып келе жатқанда өзгеше беймәлім дерттен ауырып өлген. Исай Калашников, В. Ян, Рашид-ад-Дин жазбаларында қазақ жазушысы аталмыш шығармасында маңғұл ханын тарихи тұлға ретінде емес жай ғана өзінің ойын, діттеген идеясын ашу үшін фабула ретінде ғана алып отыр» [5, 99], - дейді.

Ендеше, шығармадағы хан да, таңғұт сұлуы да ойдан шығарылған көркем әдеби бейне деп түсінген жөн; Суреткер жазушылар өз шығармасында әдетте тарихи оқиғаны немесе тарихи тұлғаны өрбір сөзін жіпке тізіп деректі құжаттарға үңіліп әуреге түсе бермейді. Өйткені әлгі жағдайда оның шығармасы жалаң хроникаға айналар еді де, жазушының көп ойы өрбімей, оқиғаның көлеңкесінде қалып қояр еді. Хроника, шежіре, дерек пен дәйектен табан аудармай жазу - көбіне, тарихшылар мен зерттеушілердің кәнігі машығы. Мұнда алғы көрініске дерек шығады, оқушы. Сол деректің ішкі сырын арғы мазмұнын «сірә осылай болар-ау» деп өзінше топшылап жатады. Бұл мәселенің бір жағы.

Екінші мәселе: суреткер Кекілбаевты нақты тарихи деректен, оның шырмалуы мол оқиғаларынан гөрі тартыс егес туғызып жатқан саяси қоғамдық ахуал мен адам тағдырын күрт бұрып, қилы құбылысқа салып жіберетін себептер көп қызықтырады. Қызығып қана қоймайды, өзінше оқиға өрбітіп, сол ситуацияға жаңа кейіпкер қосады. Манағы тарихи ізді мүлде басқаша, жаңаша сипаттап шығуға құқылы. Өстіп қана туындыгер тарихи белгілі оқиғаларға малтығып қалмай, еркін көсіліп ой толғауға, әлгі айтқан, ұстанған межесіне туралап бағыт алуына, өзінің көзқарас қырын тереңдеп ашуға мүмкіндік алады.

Жазушы «Күй» повесінде Жөнейіт батырды, «Ханша-дария хикаясындағы» Шыңғыс хан арқылы адамның өзі өмір сүрген ортадағы орны мен мәнін әр қырынан алып суреттейді. Адам қолдан жасалған қуыршақ емес, тағдыр - сол қуыршақты қозғайтын күдірет те болмас. Өйтсе де сол адамның махаббатын, өнерін, билігін, еңбегін, күйінішін, қуанышын, құлақ-күйін келтірген домбыраша суреттей отырып, үлкен қоғамдық ойлардың тегін ашады.

Өткен күннің мәселесін қозғай отырып, бүгінгі күнге барлау жасау деген осы. Жазушы үшін көбіне «өткен», я «бүгін» деген меже шекара болмайды, суреткерге қажеті - адам тағдыры. Сол тағдырдан туындайтын түрлі гуманистік, адамгершілік баспалдақтар.

Кекілбаевтің тарихи шығармаларының бүгінгі заман сарынымен үндес, мазмұндас шығып жатуы заңды құбылыс.

Сырт қарасақ Шыңғыс хан, Жөнейіт батыр бейнелері бір-бірімен мінездес, қарайлас секілді. Сол заманның ауа райын жасап жүрген жиынтық бейнелер. Әйтсе де, олардың арқалап жүрген жүгі әр алуан Шыңғысхан - ел билігіне талай тағдырды басып жеткен, аса қанқұйлы, ұқсастығы мол бейне бола тұра мына хикаятта жеке басының трагедиясымен көрінеді. Ал, Жөнейіт батыр - тән азабынан гөрі, рухани азапты көп көрген, ел мен елдің арасында өшіп

бітпейтін жанжалды бітістіруге жол іздеген қоғамдық трагедияны арқалаған адам. Оның ел басына келуін қаламгер былай суреттейді:

«Айладырлар соңғы кезде іргесі тыншып, ен жайлай бастаған адайдың шашау шыққан жылқысын тақымға басып, шетірек қонған аулын шауып кетуді кәсіп қып алды. Қаран жатар адай ма! Қан төгілді, намыс қозды. Екі ел тағы да сойылға жармасты. Баяғыдай қалың қол жиып, қаһар салыстырысатын майдандасу азайып, оның орнына оқшауға тиіп, оңашаны тонайтын бөрібасарлық көбейді. Әуелі жылқыға қамшы, жылқышыға сойыл тиді, сосын батырдың басы шабылды, шалдуар жағалас аруаққа шапты. Алғашқы кездегі итырқылжыңға ыңғай бермегендер де амалсыз айбалта ұстады. Жәнейт те екі ел арасы осылай ушығып тұрған тұста атқа мінді.

Екі елді керістіретін де сөз, келістіретін де сөз. Дауға найза араласты-ақ келісім жоқ, кетісу бар. Келістірер сөз тек кемеңгердің көкейінен шығады, алжастырар айбалта кез келген тентектің тақымында жүр. Тентек күнде туады, кемеңгер мың жылда бір туа ма, жоқ па, туа қалса, өңшең қылышқа жақын қыршаңқысы көп қырсық ел оған тізгінін бере ме, жоқ па?.. Беймәлім дүние. Ендеше ол шапса, сен де шап! Ол қорласа, сен де қорла! Алдырып жатып ақылгөйсiген кемеңгерлік құрысын! Жәнейт атқа мінгенде осындай қатты тұтыммен мінген» [6, 68]. Бұл сюжеттен Кекілбаев өз кейіпкерін тарих белесін, бір мезеттегі оқиғаға араластыра отырып тұтас бір дәуір пәлсапасын, ойын, мүддесін арқалатуға күш салғанын көреміз. Автор мұнда ерекше ой мен өрнекті тоқиды.

Халықтың көптеген жылдар ішінде не қилы тауқыметті өткерсе де өзіне тән дәстүрін, ойлау, өмір сүру, салтын жойып алмай, керісінше құлпырта түсіп, ғасырмен қосыла жасасқан мықтылығын, сенімін, төзімін, ерлігін, рухының барын тебірене жазады.

«Күй» хикаятында жазушының кредосын - нысанасын айқын танытар мынадай жолдар бар: *«Адамшылықтың басы - аяушылық».* Аяушылық жоқ жерде адамшылық та жоқ. Өзін, бөтен елге жасанып барсаң, жараланып қайтқаныңа ызаланба! Ол үшін көктегі құдайды да, жердегі жауыңды да қарғама, өзіңді өзің қарға! Айуан екенің бар, өзгеден адамшылық күтпе! [6, 134]. Кейіпкеріне осынау ауыр сөз айтқызған туындыгер - оқырман алдында өзінің өмірлік нысанасын ашып салған секілді. Ол нысана - ханнан да, қолбасыдан да, батырдан да, қарадан да, адамшылық мұратын іздеу. Әрине, бірегей мұндай әдіс өзге қаламгерлер үшін ерсілеу де көрінер. Әйтседе де Кекілбаев өзінің қай-қай шығармасында болсын кейіпкерінің болмысынан адамшылық сәулесін іздеп, басын тауға да, тасқа да ұрып дегендей титтей тапқанын насихаттауынан мұрат етіп, марапаттауға жанын салатын, адам бойынан асыл қасиеттерді аз ба, көп пе таба білсем деп таусылатын қаламгер екенін көреміз. Жақсы жазу, нанымды кестелеу басқа әңгіме. Тарихи шығармадағы Кекілбаев межесі - өткінші тіршілік пен өмірлік адамгершілікті салыстыра таразылай отырып оқырманды үлкен толғаныстарға жетелеу деп білеміз. Кекілбаев ұстанған тарихи тақырыптардың риясыз шындығы, тәлімі демекпіз.

Жазушының «Шыңырау» повесіндегі оқиғалар мен әлеуметтік ой-пікірлер жағынан біздің заманымызға жақын тұр. мұнда қаламгер ежелгі аңыз-әңгімелердің бірін таңдап алып, соны өзінше байытып жатпайды, қайта керісінше, өткен ХІХ ғасырда қазақ аулында өткен бірер қарапайым оқиғаны тілге тиек етеді де, соны шебер реалистік мәнерде трагедиялық коллизиялар дәрежесіне көтереді, сөйтіп, бүгінгі күннің қажетіне асарлық адамшылық, эпикалық мәселелерді күн тәртібіне қояды.

Адам өмірі күн мен көлеңкеден тұрады. Төрт құбыласы тең, қайғы-қасіретті білмей, шалқып өткен пенде жоқ та шығар.

Қазақтың түбіне жетіп жүрген ең абыройсыз әдеттері осы бәсеке, дарақылық, даңғойлық, пәтуасыздық, парықсыздық. Жаман әдет - жұқпалы дерт.

Ендеше, жазушы «Шыңырау» повесінде Еңсепті, еңсепшілдікті дәріптеуден аулақ. Әбіш азаматтық жүрекпен еңсепшілдікті айыптай отырып, ащы өмір шындығы жайлы толғанады, оқырманын да толғандырады. Осындағы тамыры терең қайшылық қоғамдағы

элеуметтік күштер арасында жүрмейді, адамның өз ішінде, құлқында жүреді. Қырық құрау құрым үйдің оң жағына көрік құрып, шыжыған шілдеде сексеуілдің шоғына шыжғырылып отыратын әкесі, ешкімге жылы шырай, оң қабағы жоқ, қырыс мінезді «қырсық Құлжанға» тартуды, ісін жалғастыруды да, «тілік табан, жалақ бет» қара бала - Еңсеп сонау «*ыиқырын толтырып асық ұтып әкелетін*», *абұйырын енді жаба бастаған шағында қаламаған. Көргені қор болғанымен, көкірегі зор еді. Қолында өзегіне күміс құйған, сабына алтын әшекей жүгірткен шашақты төрт өрме қамшы, артына әр ауылдан өрген пысықайлары бар, байға қонып, мырзаға түстеніп жүрген өктем Бигелді болыстай, есіп сөйлеп отыратын Шоңмұрын бидей болсам «қатып кетер еді» [7, 224]* деп армандайтын. Кедейлік, көпті таңғалдырып, топтан оздырған өнердің жоқтығы Еңсепті кәдімгі шыққан руы Қараштын білегінде күші, қолына ісі, жүрегінде түгі бар еркек кіндіктері кәсіп ететін шыңырау қазатын тірлікке жетелеп әкелді. Жүйкені жүнжітіп, қандай жүректі де қарадай күпті қылып бітетін, түксиген сыз қабырғалар мен су қиыршық топырақтан, екі иінінен аждаһадай айқара басқан көрқараңғылықтан басқа сырласы, серігі, бауыр басары болмайтын, ажал минут сайын өкшелеп, зәрезап еткен жыланкөз тірлікті бастан кеше жүріп Еңсеп өзгеден артылсам, «бағым асса» деп армандаудан бір сәт аяқ тартып көрмепті. «*Кертағдырдың тастақтар қойнауына қызыл өңешінен қылғына байланған, аяғының астын шаянша шағып жатқан сыз топырақтан» табаны анда-санда, тіпті жылдап та ажырап шыққанымен қу тіршілік оны қайта айдап әкеп, берген уәдесін жұттырып, бір аяғын көрге, бір аяғын жерге тіретіп қояды. Жасы егде тартып, бұлшық еттері босап, жиган терген аз-мұз тұяғын тістей қатып түгендеп, несібесін құдайдан айырып жүргенде баяғы «ит ауруы» қайта қозады [7, 229].*

Шындығында, бақыт қуған адамның тапқан бақытынан жоғалтқан бақыты көп болса керек. «*Өмір бойы ізденістегі тағатсыздығы, еңбектегі табандылығы арқасында Еңсептің Үстірт өңірінде қолы дірілдеп, қалт кеткен жері жоқ, шұқыған жерінен суы бұрқырап шығып, үрейі-түске, түсі жұртты оқырандырған іске айналып, атағы алысқа кетті. Тастан тамшыны сығып шығарған даңқы жер жарды, бірақ құдығы қаздырғанның атын шығарып, азабын тартқан бұл атаусыз қалды. Сол үрдісті сонау Қарақалпақ асып келген, «сирек сарғыш шоқша тістері ақсиып тұрған» Қарақалпақ қу бұзды. Бұл өңір естіп көрмеген, 150 қадамдық тереңнен су шапшытып, айды аспаннан бір шығарды, пақырың. Қараш әулетінің маңдайына жазылған, агасы қорбаң Дәржанның басын жұтқан ата кәсіптің абыройын қаңғырып, араларына сынадай сығылыса кеп сіңген кірменің иемденіп кетуін Еңсеп қалай оңай кеңсін... Өзгенің табан астында тасы өрге домалаған тосын бағы кәнігі құдықшының кәрі жынын қоздырып, өткінші өмірдің үйтқыма опасыздығын ұқтырды. Ендігәрі мұндай үрейлі, Мәңкүр-нәңкүр төмен түскен сайын қамшысын үйірүді үдететін күнкөріс қамытынан босанарда берген антын, өтініш айтушылардың меселін қайырған уәж-өкпелерін еріксіз енді былай сырып қойып, соңғы, ең қиын, жанынан безген де шаңына ілеспейтін шыңырау қазуға бел буады» [7, 257]* Бұл шешімге оны итерген қызғаныш, күншілдік, бақталастық, іштарлық. Өзі тәрізді еңбек адамының маңдай тері, тартқан азабы, көрген қорлығының өтеуі, нәтижесіне іші күйі жақсылыққа бастамасы, құдайдың кәріне жолықтырмасы мүмкін бе?.. Еңсеп сол қара пиғылының, күншілдіктің құрбаны болады. Бұл көріністі мына жолдардан анық көруге болады:

«... Хорезмнен Қалпақ деген біреу көшіп келді.

Сол сақалын қазанға малып, асты өзі санап салатын Сағынай сараң Еңсепке тісін қатты басса керек. Жұрт ол Қалпаққа ернектегі шыңырауды қазған ақысына түйеге бастатып жүз елу тұяқ атапты деп соғады.

Бір күні: «Ойбай, әлгі Қалпақ қазып жатқан шыңырау Үстірттің үстіндегі ең терең шыңырау болатын түрі бар. Қазірдің өзінде жүз қадамнан асыпты» деген хабар дүңк ете қалды. Содан былай ауыл-ауылдың арасына қатысқан бірен-саран адамның хабары сол Қалпақ қазып жатқан құдықтың төңірегінен шыр айналып шықпай қойды. Күн өткен сайын

дабырық ұлғая түсті. Бүгін: «Жүз жиырма қадам болыпты» десе, ертеңіне: «Жүз отыз қадамға жетіпті» деп шығады.

Гу-гу әңгіме өрши берді. Бір-екі кісі: «Өз көзімізбен барып көрдік, шыңырау жүз қырық құлаштан асыпты», - деп келді. Енді жұрт жан-жақтан Қалпақ қазып жатқан құдықты іздеп барып көре бастады. Тіпті Еңсептің қоңсылары да ерінбей-жалықпай ат сабылтып барып қайтты.

Әзірге қылп етпеген жаңғыз Еңсеп. Бұрын Қалпақтың жайын айтуға жұрт бұдан қысылатын болса, енді жұрттан бұл қысылатын болды.

Үй-үйдің көлеңке бетінде Қалпақтың құдығын айтып гуілдескен жұрт, Еңсеп қайтер екен деп әдейі айтып отырғандай боп көрініп те кетеді.

...Әншейінде көзі кісінің жүзіне көп тоқтамайтын Еңсеп Қалпақтың тұла бойынан түк қалдырмай түгел тінтіп шықты.

Қалпақ әйкелге түсірген тығырық тастың үстінде отыр. Құдықтың ішінен жаңа шықса керек. Тізесінен асыра қайырып қойған балағы су-су. Қара ала шекпенді жалаңаш иініне жамылыпты. Не тоңып отырғаны, не күліп отырғаны белгісіз, - сирек сарғыш шоқша тістері ақсиып тұр.

Қалпақтың сауалдарына сыпайы жауап қайтарған Еңсеп енді өзі жай сұрай бастады. Мал-жанның амандығына Қалпақтай қадала тоқталмай, шыңыраудың жай-жапсарына көбірек шұқшиды. Құбыла беттегі ақсиып жатқан шығыр тартқан түйенің жалғыз аяқ соқпағына қарап, көзімен мөлшерлеп, үнсіз тұрып қалды. Жұрттың айтып жүргені рас екен. Жүз елу қадамға жетіп қалған түрі бар. Манадан бергі сыпайы өңі күрт түтігіп кетті.

Өзі-өзінен жиырыла қалған маңдайын күшпен жазып, ерні әзер қиысып:

- Оң болсын, - деді.

- Айтқаның келсін, - деді Қалпақ.

Еңсептің құлағына оның даусы оқыс саңқ ете қалғандай ерсі естілді.

Жалт қарады да, қатулы жүзін жадыратқысы кеп, езуін жиырып:

- Судың қашан шығатын сыңайы бар? - деп сұрады.

- Ертеңдері шығып қалар.

Еңсеп атына беттеді. Қалпақ дәмге шақырып еді, аузына алдымен оралған бір сылтауды айтып, аяғын үзеңгіге салды. Қалпақ қолтығынан демеді.

Ол атына мініп, Қалпақтың жүзіне бір бұрылып қарап, қоштасты да жүріп кетті...» [7,248-249].

Сөйтіп, біраздан бері қолына күрек ұстамаған Еңсепті белгісіз бір күш Байсал байға құдық қазуға жетеледі:

«...Арманына жете алам ба, жоқ па деген тымырсық күдік тызылдата бастады. Пәлен күн бойы атынан түспеді. Байсал бай меңзеген жонды бұта қалдырмай түгел шарлады. Ол деңгейдегі жыра-жұлге, қырқа-қыраң суат атаулыны тегіс сүзіп шықты. Үйінде де ешкімге жақ ашпайды, өзімен-өзі. Кейде дастарқан басында қолындағы шыны аяғын жерге қоя салып, оң тізесін таянып, сұлқ отырып қалады да, біраздан соң ұйқысынан оянғандай суып қалған шайына қайтадан қол созады.

Ұзақ толғанып жүріп ақыры осы араға тоқтады. Кеңескен рет жасап аталас бір-екі ақсақалдың алдынан өтті, бірақ ақылдасты деген атағы болмаса олардың еш сөзіне мән берген жоқ.

Байсал Еңсеп қазық қаққан жерге үй тіктірді. Қолқабысқа төрт жігіт қосты. Еңсептің құдық қазуға кірісетін күні түні бойы кірпігі ілінбеді.

... «Қалпақ қазғанды» барып көргелі бір бүйіріне шаныу боп қадалған, кейбір ұйқысыз түндерде өкпесін сығып, ара-тұра ақылынан тандырып кете жаздап, талма аурудай жабысып алған сол бір беймәлім дерттің атын атауға әлі күнге аузы бармайды. Күніне әлденеше рет тіршіліктің талай-талай жым-жымын шарлап қайтатын қаңғыма ойы сол жанын жегі құрттай жеп жатқан дерттің түрін түстеп, атын атауға келгенде тайқып

шыға келеді. Не де болса сол жегі мұның жігері тұралап қалған тұғыр болмақ түгілі орға құлап, мертіккен асқақ есек болса да, сауырына темірдей қадалып, шаптырмай қояр түрі жоқ» [7,254-255].

Егер ол Қалпақпен ойын да, бойын да, тәжірибесін, қажыр-қайратын біріктірсе, барланбаған тереңі, айдынын аймалатпаған шыңырауы қалмас еді. Табиғаты кереғар адамдар сезімінің күрделі шындығын психологиялық тереңдікпен игерген жазушы, әрине, характер тереңдігіне қол жеткізген. Қызғаныш түбіне жеткен, тертесі қысқа, тұзы татымсыз, рухы кедейлеу адамның трагедиялық күйіне, аянышты тағдырына налып, ойланасың, аяйсың... «Шыңыраудағы» Еңсепке жазушы тасты тесіп, сусыздан су шығарғаны үшін іші жыли отырып, еңсепшілдікті суық қанмен қабылдайды. «Шыңыраудың» әлеуметтік тереңдігі сонда, адам рухын құлдырауға емес, құлшынысқа, тазаруға, арылуға шақырған күрескерлік пафосқа толы.

Бұл жөнінде С. Қирабаев: «Ә.Кекілбаев осылайша «ғылымға алғыр да, білгір жасық дарындардың», темір тегеуірінділердің абызындағы жігерсіз жандардың қоғамға зиянын, оның қоршаған адамдарға зиянын, тіпті өзінің қара басына зиянын әрі осы жасық, жылымшы, қаны сұйық, о баста алтын болуға лайық элементтердің бара-бара бақырға дейін құлдырау стихиясын суреткерлік принциптен айнымай терең ашқан, - деп баға береді [8, 218].

Қорытынды. Оқырман Әбіш Кекілбаевтің «Күй», «Ханша-дария хикаясы», «Шыңырау» повестерін оқу барысында өз халқының ежелгі әдет-ғұрпына, дәстүр-тағлымдарын егжей-тегжейлі, кейде қызыға суреттеуге тырысқанына көз жеткізері анық. Оқыту барысында жазушының көшпенділер өмірінің қазір ұмытыла бастаған этнографиялық детальдарына ерекше мән бергендігін, бірақ арзанқол экзотика жетегіне кетпей, сол детальдардың әлеуметтік, философиялық мән-мағынасына үңіліп, халық өмірін, адам жанының ішкі иірімдерін ашуға тырысқанына аса мән беруіміз маңызды. Жазушының суреткерлік мәдениеті, таланты, көркемдік шеберлікті игеру қабілеті әдебиетте әлемдік озық үрдістерді оқып, үйрену, меңгеру нәтижесінде білім алушының бойына сіңіп, байымақ.

Жалпы алғанда, жазушы әңгімелерін, повестерін, романдарын оқыту, мәтінмен жұмыс істеу барысы жоғары оқу орындарында да білім беру бағдарламаларына сәйкес жүргізіліп отыр десек те болады. Әбіш Кекілбаев прозасы өмір құбылыстарына байсалды ой-парасат көзімен қарауға шақырып, өткен мен бүгіннің ажырамас, диалектикалық бірлігін тереңірек түсінуге көмектеседі деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі, технологиясы. Оқу құралы. – Алматы. – 2010. – 248 б.
2. Б.Т. Панзабек, Р.З. Зайкенова, Ж.А. Ибрагимова. Ә.Кекілбаев әңгімелерінің көркемдік палитрасы. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 1(81), 2020. – 320 б.
3. Сүлейменов А.Түр туралы бірер сөз.//«Жұлдыз» журналы, №4, 1993ж.
4. Кекілбаев Ә. Ханша-дария хикаясы: Балладалар мен роман. – А., Атамұра, 2003. – 320 бет.
5. Сәуле Мағазбекқызы. Ә. Кекілбаев шығармасындағы тарихи фабула және көркемдік шешім// Қазақ тілі мен әдебиеті. -1995.- №7.- 99-105 бет.
6. Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке» баспасы. – Т.2. – 1999. – 400 бет.
7. Кекілбаев Ә. Шыңырау: Роман және повестер. – 1982. – 458 бет.
8. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы. – 2003. – 418 бет.

References:

1. Bitibaeva K. *innovative methods and technologies of teaching literature. Training manual.* - Almaty. – 2010. - 248 P.
2. B. T. Panzabek, R. Z. Zaikenova, Zh.A. Ibragimova. *Artistic palette of A. Kekilbayev's stories. Bulletin of the Kazakh National Women's Pedagogical University № 1(81), 2020. – 320 P.*
3. Suleimenov A. *a few words about the species.*// Zhuldyz magazine, No. 4, 1993.
4. Kekilbayev A. *The Story of Khansha-Daria: ballads and novels.* - A., Atamura, 2003. - 320 pages.
5. Saule Magazbekovna. *Historical plot and artistic solution in the work of A. Kekilbayev // Kazakh language and literature.* -1995.- No. 7. - pp. 99-105.
6. Kekilbayev A. *collection of works in twelve volumes.* - Almaty: Publishing House "Olke". - Vol.2. – 1999. - 400 p.
7. Kekilbayev A. *Shynyrau: novels and short stories.* - 1982. - 458 p.
8. Kirabayev S. *Kazakh literature in the Soviet era.* - Almaty. – 2003. – p.418.